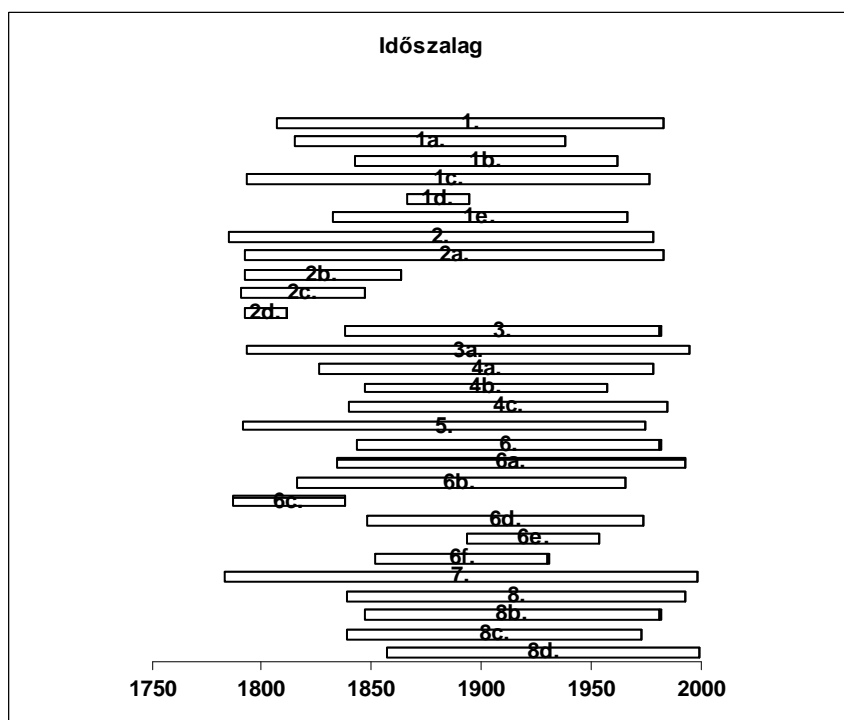

MI REJTŐZIK AZ ÁLARC MÖGÖTT? – AZ ALAK JELENTÉSVÁLTOZÁSAI

VARGA ÉVA KATALIN

1. *Alak* szavunk etimológiai szótárainkban dokumentált jelentéseit¹ összevetve az értelmező szótárainkból² ismert jelentésekkel azt a meglepő felfedezést tehetjük, hogy a régi jelentéseknek egyetlen mai nyelvváltozatban sincs nyomuk, csak a legkésőbbi 'forma' jelentést és az ebből levezethető jelentéseket találhatjuk meg. Ezt szemlélteti a készülő akadémiai nagyszótár „alak” szócikke alapján megrajzolt időszak. Az *alak* szócikkváza pedig megadja az időszalagon ábrázolt jelentések definícióit, és a jelentéseknek a jelentésszerkezetben elfoglalt helyét:

alak fn

1. 'vmely dolognak, tárgynak, testnek, természeti alakulatnak térbeli megjelenése, főként körvonalában jelentkező egységes képe; forma' || 1a. 'testalkat,

¹ TESz., EWUng.: 1. 'baba, bábu'; 2. 'álarc'; 3. 'kedves(em)'; 4. 'forma'; EtSz. 1. 'pupa'; 2. 'larva, larvatus'; 3. 'das bild, gemälde, bes. ein schönes gemälde'; 4. 'amasia, pusio'; 5. 'csecse, szép'; 6. 'form, figur, gestalt'

² ÉrtSz., Éksz².

termet' || **1b.** 'ember v. más élőlény testi megjelenése, kinézete, külseje' || **1c.** 'emberi test(rész)' || **1d.** (*rég, Mat*) 'sík- v. térbeli elem(ek alakulata), idom' || **1e.** (*Nyomda*) 'rendszerírás v. nyomtatásra haszn. papirosnak, ill. a belőle készült kiadványnak (szabvány méretű) formája; formátum'

2. (rendszer. minőségjelzővel v. személyt jelentő birt. jelzővel) '(külső megjelenésben tekintett) személy' || **2a.** (*irod*) '⟨megszólításban is⟩ elképzelt lény, kísértet, szellem stb.' || **2b.** (*rég*) '⟨megszólításban is⟩ vkinek a szerelmese, kedvese, kül. fiatal leány' || **2c.** (*rég*) 'kisbaba, (kis)gyerek' || **2d.** (jelzőként) (*rég, nyj*) 'kedves, szép'

3. (gyak. jelzővel, ill. birtokszóként) '⟨bizonyos tulajdonság(ok) megtestesítőjeként⟩ személyiség, jellem, egyéniség' || **3a.** (*pejor* v. *biz*) 'ember, kül. férfi; figura'

4. '(Művészi eszközökkel) megjelenített, ábrázolt lény, személy.' || **4a.** 'irodalmi műben v. filmben ábrázolt, ill. abban szereplő személy, figura' || **4b.** 'színeszi alakítás, szerep(formálás)' || **4c.** 'képzőművészeti alkotásban ábrázolt v. ott szereplő (élő)lény, figura, ill. maga a műalkotás'

5. 'bábu, ill. bábfigura'³ || **5a.** '(kirakati) próbababa' || **5b.** (*rég, Kártya*) 'figurás kártyalapok'

6. 'vmely fizikailag érzékelhető dolog külső megjelenésének, es. látványának vmely (lehetséges) változata' || **6a.** 'anyagnak, tárgynak (halmaz)állapota' || **6b.** 'vmely elvont dolog, jelenség megnyilvánulási módjának vmely változata, formája v. (átmeneti) állapota' || **6c.** (*rég*) 'álöltözet v. maszk, álarc, ill. ezt viselő személy' || **6d.** (*kissé rég*) 'vminek az igazi valójával nem egyező megjelenése, látszat' || **6e.** (*rég, Biol*) '⟨vmely rendszertani kategóriaként⟩' || **6f.** 'az eredetitől v. hasonlótól csak kevésé eltérő (mű)alkotás; változat'

7. (*Biol*) '⟨az átalakulással fejlődő állat egyedfejlődésének átmeneti fejlődési alakjaként⟩ álca, lárvá'

8. '⟨A fogalmi tartalommal szemben az azt magába foglaló és kifejező⟩ forma.' || **8a.** (*Eszk, Fil*) '⟨a tartalom párfogalmaként⟩ (külső) forma mint a (művészi) kifejezés hordozója' || **8b.** (*Irod*) 'a költészethez tartozó, rá jellemző kifejezési forma, megnyilvánulási mód' || **8c.** (*Nyelvt*) 'nyelv(tan)i forma, ill. hang- v. szóalak' || **8d.** (*Jog*) '⟨vmely hivatalos iratban, eljárásban⟩ formai sajátosság(ok), szabály(ok), kellék(ek)(összessége), ill. vmely eljárás meghatározott módja; alakosság'

Mivel a nagyszótár korpuszalapú szótár, és példamondatai 1772 és 2000 között illusztrálják a címszavak jelentéseit, az egyes jelentések adatolhatóságából történeti következtetéseket is levonhatunk. A XVIII–XIX. század fordulója és a XIX. század első fele meghatározó korszakot képvisel az *alak* szó jelentéstörténetében: a régi jelentések a XIX. század közepére szinte teljesen eltűntek. Vajon milyen szemantikai kapcsolat lehet a 'baba, bábu', az 'álarc' és 'kedves(em)' jelentések között, és milyen út vezethetett e régi jelentésektől az 1750-től fellelhető és a XIX. század elején Kazinczy által elterjesztett 'forma' jelentéshez?

Dolgozatomban az *alak* 'álarc' jelentéséből (időszalag 6c.) kiindulva szeretném a szó rendkívül gazdag jelentésszerkezetének egy szeletét bemutatni. A korszak szinkron nyelvi anyagának vizsgálatával kísérlelem meg feltárni a jelentések közötti kapcsolatot és a jelentésváltozáshoz vezető folyamatokat. Magának az *alak* szónak és szócsa-

³ A nagyszótári szócikkben 1791 és 1801 közötti adatokkal van adatolva a jelentés, valamint egy néprajzi szövegből származó példamondattal: 2Alak elégetése" (MTsz.: Dömötör 1974)

ládjának (*alajos, alakoskodik, alakoskodás*) elemzésén túl szócsoportok párhuzamos vizsgálatával kívánom felvázolni a szó lehetséges jelentéstörténetét, így szinonimasora néhány elemének (*báb, kép*), valamint jellemző szókapcsolatainak (*alakot ölt; szín és alak*) tükrében.

A szótári adatokon kívül példamondatokkal világítom meg a jelentéseket, ehhez a készülő akadémiai nagyszótár archivális céduláit (NSz.), a Magyar történeti szövegtárat (MTSz.), valamint a nagyszótári szócikkek példaanyagának harmadik forrását, a zömmel az Arcanum által kiadott CD-ket használom fel. A nyelvet a kultúra lenyomatának és egyben őrzőjének tekintem, így a néprajz és művelődéstörténet eredményeire is támaszkodom.

2. Az *álarc* vagy a régiesebb *álorca* az ‘arc⁴ (teljes) elfedésére és így elváltoztatására való, gyakran emberi arcot v. állatfejet utánzó kellék’ (ÉKsz.). Ez lehet színpadi álarc: „Hagyjátok meg az *álorcot* ’s a’ színpadot és az Élet’ játékát, nemzetem, isteneim! Színésznő vagyok, életemért reszketve könyörgő, Hagyjátok végig játszanom életemet” (MTSz.: Vörösmarty 1844); „Eschilus a diszesb *álorcát* lelte s ruhát fel” (Verstár: Virág ford. 1830 e.); „Aeschylus a’ Tifzteségesebb *alakokat* [ti. színpadi maszkokat] és a’ hofzfű köntösököt találta fel” (MTSz.: Verseghy ford. 1793). Az *alak* esetében azonban az ‘álarc’ jelentésen kívül a ‘multságokon viselt (ál)öltözet vagy a megtévesztés célját szolgáló álruha’ jelentéssel is bővül: „a ki [...] a multsággra rendelt helyeken kívül *alakot* (lárvét) vagy másféle szokatlan öltözetet visel” (NSz.: Közönséges törvény 1787); „előrobban három lovag Harczot viselt *alakban* [...] Kik lehetnek? – nem tudhatni: Mert vasrostély fedezi Arczaikat” (Verstár: Kisfaludy S. 1833–1838). Mindhárom szó esetében megtaláljuk az ‘álarcot, illetve álruhát viselő személy’ jelentést: „egy asszonyi *álorcza* suhant el igen közel mellette” (NSz.: Ajtay 1816); „egyik *álorcz* a másikat kergeti” (NSz.: Jókai 1856); „Farsangi *alak* járúl hozzád, Barátom” (Verstár: Kazinczy 1831 e.).

2.1. Az *alak* szócsaládjába tartozó *alajos* jelentésében is fellelhetjük az ‘álarcos’ illetve az ‘álruhás’ jelentésmozzanatot: „ö Hertzegségének egyedül udvarlására jöttek, az *alajos* fel-öltözködéseket addiglan halasztani akarván” (NSz.: Mészáros 1772); „az *alajosoknak* fogjuk *álorczájokat* levonni” (NSz.: Uránia 1829). A XVI. század második felétől adatható az *alajos* főnév ‘histrion (színész)’ jelentésben (NySz.). A jelentésfejlődés oka valószínűleg az, hogy középkori mulattatóink közül a vásári komédiások nélkülözhetetlen kelléke volt az álarc, amelyet az arc festése⁵ helyettesíthetett (Pais 1974: 397), illetve jelmez viselése: „egy Kínai szemfény-vesztő *Alajosnak* játékát meg tekintené” (NSz.: Sándor 1786). Az *alajoskodik* ige is a vásári mulattatásmóddhoz kapcsolódik: „az emberek egymás hátára tolonganak [...] hogy vagy egy Tzinkosnak *alajoskodásit*, vagy egy Bohónak láthassák esztelenkedését” (NSz.: Farkas 1807). Az *alajos* vonatkozhatott a mai értelemben vett színészre⁶ is: „egy a’ fő-városban felállított különös házi *alajos* társaságnak tagjaivá lehetnénk” (NSz.: Holosovszky 1808); „a’ magyar Játékszinnek barátjai [...] fütölnék a’ német *alajosokat*; ezeknek jó akarói

⁴ Az *alak* a régiségben ‘arc’ jelentésben is adatható: „Végig folyt a’ könny az idős Basa’ mérges alakján” (MTSz., Péczely 1832). Vö. CzF.; ógör. *πρόσωπον* ‘arc, álarc’ (Soltész–Szinyei); lat. *oscillum* ‘kicsiny kép v. álarc’ (Finály) < *os* ‘arc’; or. (rég) *личина* ‘álarc’ < *лицо* ‘arc’.

⁵ Vö. *lárva* ‘álarc’; *olyan* (az *arca*), *mint a lárva* ‘úgy ki van festve, hogy szinte nem is látszanak az arcvonásai’ (ÉrtSz.).

⁶ Vö. lat. *persona* ‘álarc; szerep, személy színdarabban’ (Finály); *alak* szócikk 4a. és 4b. jelentése.

[...] pedig a ’ magyarokat” (MTSz.: Széchenyi I. 1832). A színészek játékból sem hiányozhatók a vásári mutatványosok eszköztára: „[a hisztriók] *alakoskodtak* is, énekeltek is tréfás dalokat és játszottak póriás bohózatokat” (PallasLex. CD 1895. *hisztrióták*).

2.2. Az ‘álarc’ jelentésből vezethető le a ‘megtévesztő viselkedés, színlelés, tettetés’ jelentésárnyalat: „Jól tudom, hogy a mosoly Gyakran könnyek *álorcája*” (Verstár: Petőfi 1847); „Félre e szükségtelen *álarcczal*, Eudoxiám! miért színlelnél⁷ tovább?” (MTSz.: Teleki 1841); „Teljes képmutató *alakokkal* az emberi nemzet” (Verstár: Verseyhy 1793). Ez a jelentésmozzanat az *alak* szócsaládjára is kiterjed: „A spanyolnak is segített ily *alagos* oltalom” (NSz.: Pálóczi Horváth 1813); „nem kell több, mint egyetlen egy *alagos*, ki t. i. haladónak, szabadelműnek színében jár, de belsejében több az irigy fondorkodás, mint hazaszeretet” (Széchenyi CD 1845); „Béla megvendégli a főrendeket, köztök a pártütöket is, [...] de végre félre tevéen az *alakoskodást*⁸, őket árulóknak nevezi” (NSz.: Vörösmarty 1839); „az *álorczáskodásnak* legostobább neme az, mikor valaki önmaga előtt *alakoskodik*” (MTSz.: Vajda 1835).

Ha megvizsgáljuk a mulattatás művelőinek régi elnevezéseit, azt láthatjuk, hogy a mai nyelvben ezek a szavak rendszerint negatív konnotációval rendelkeznek. Így például a XVI. század végéig a mulattatók megnevezésére szakszóként használt *bolond*, *galád*, *csúf*, *garabonciás*, *furcsa*, a *szibvásár* szóból ismert *sib*, vagy a XVII. század végéig megjelenő *csélcsap(ó)*, *képmut(og)ató*, *kókler* (Székely 2000: 17), hasonlóképpen a fenti példamondatokban szereplő *alagos*, *szemfényvesztő*, *cinkos* és *bohó*. Ezek az adatok az *alak* szónak az *ál* szócsaládjába való tartozása, illetve közös eredete mellett szólnak, de az *alak* ‘álarc’ jelentésének a többi régi jelentéssel való kapcsolatáról nem árulnak el közelebbit.

3. Az *alak* olyan igékkel kapcsolódik jellemzően, amelyek ‘<ruhadarabot(, lábbelit)> testére illeszt úgy, hogy karját(, lábát) beledugja’ jelentéssel rendelkeznek, mint például a <ruhát> *ölt*,⁹ *felvesz*, *vesz* (*magára*), *vált*, *cserél*, illetve a <ruhába> *öltözik*, *bújik* (vö. ÉrtSz., ÉKsz.²). Mint láttuk, az *alak* ‘álarcon’ kívül ‘(ál)ruhát’ is jelenthetett: „*alakot* (lárvát) vagy másféle szokatlan öltözetet visel” (NSz.: Közönséges törvény 1787). Ilyen jelentéstartalmú igei szintagmák, elsősorban az *ölt* szókapcsolatai segítségével folytatom az elemzést.

3.1. Az *arc* és szinonimája, a *kép* mint ‘vmely lelkiállapot tükrözője, kifejezője; arckifejezés’ szemantikailag úgy viselkedik, mint egy ruhadarab, amely tetszés szerint váltogatható: „ünnepélyes *arcot ölteni*” (MTSz.: Petőfi 1847); „szelid, jámbor, jóakaratteljes *képet ölt*” (MTSz.: Vajda 1858). Innen vezethető le a ‘vminek külső megjelenési formája, külseje; arculat’ jelentés: „Itt minden rideg, síri *arcot*¹⁰ ölt” (Verstár Tompa 1851); „Őszi képet ölt a határ” (Verstár: Arany J. 1847); „az ismeretes és mindennapi dolgok mintegy új *alakot öltsenek*” (MTSz.: Szilasy 1842).

Az *alak*¹¹ a mai köznyelvben is ismert e jelentésében is kapcsolódik az ‘öltözködés’¹² körébe tartozó igékhez: „egészségem visszaállításával egészen új *alakot vegyek*

⁷ Vö. *szín* ‘látszat, ürügy’ > *színlel* (TESz. *szín*², *szín*³).

⁸ Vö. *alakjáték* ‘alakoskodás, tettetés’ > ‘színjáték’: „Judit egészen férfinak látszott; ... hanem azért mégis annyi apró részlet marad tartásban, viseletben, ami az álcán keresztül is elárulja a nőt, hogy egy önfel-lelt pillanat semmivé teheti az egész *alakjátékot*” (NSz.: Jókai 1862).

⁹ „attilát *öltött* és ment a strázsára” (MTSz.: Jókai 1848).

¹⁰ ‘vminek külső megjelenési formája, külseje; arculat’ (ÉrtSz.).

¹¹ Vö. *alak* ‘ábrázat’ (CzF.).

magamra mind testileg mind lelkileg” (MTSz.: Vahot 1839); „Arcza minden új pont hallásánál más-más *alakot váltott*” (MTSz.: Obernyik 1855 e.); „*Száz alakba öltözik szerelmem*” (NSz.: Petőfi 1845); „a táj mindinkább vadregényesb *színt ölt*” (MTSz.: Pongrácz 1845). A *szín*¹³ a vizsgált korszakban gyakran szerepel az *alak* párjaként, vele tautologikus egységet alkotva: „A lilium nem kezeskedett arról, hogy ki nem vetkezik *színéből és alakjából*” (NSz.: Greguss ford. 1863); „e’ hirre a’ nép mint a’ város más *színt, más alakot ölt*” (MTSz.: Dobsa 1848).

3.2. A jelentésfejlődésnek ezen a pontján alakulhatott ki a ‘forma’ jelentés (szócikk 1. jelentés). Ide kapcsolható az *alakot ölt* szókapcsolat ‘valamilyenné alakul; kialakul’ > ‘látható, anyagi formában jelentkezik’ > ‘testet ölt’ jelentése (vö. ÉrtSz. *ölt*): „alakot¹⁴ még semmi nem öltött” (NSz.: Egyed ford. 1851); „Az a rettegett rém, aki egyre szívébe suttogja e szót: »te gyáva!«, most egyszerre *alakot, arcot öltve*, támad elé. – Édesanyját látja belépni a szobába” (Jókai CD 1869).

Az *alak* – az *arc* szóhoz hasonlóan – ‘test’ jelentésben is „ruhadarabként” viselkedik: „Végig tekintett setét *alakján*, mellybe a teremtő Isten *öltöztette*” (NSz.: Kazinczy ford. 1793). Némi varázserővel a test még cserélhető is: „Uter király [...] Merlin varázsló segélye által a férj *alakját ölti fel* s így látogatja meg a nőt s azt teherbe ejti, mint a görög istenmondában Zeusz Alkménet” (MTSz.: Szász 1881–1882); „Az ilyen állati *alakot öltött* bűbájosoknak nagyon nehéz ártani” (NSz.: Istvánffy 1892); „az emberi *alakban* kísértő *megtestesült* ördög” (NSz.: Kazinczy G. ford. 1863). Testünk – a földi *porhüvely* – a lélek ideiglenes tartózkodási helye, „tartálya”: „feketén nyílik a’ sír ... A’ rém régi uton új *alakába* megyen” (NSz.: Szalay 1831); „Szellem vagy te, *testet* mely azért *ölt*, Hogy nyilatkozhassek a világban” (MTSz.: Madách 1841). A test mulandó, halálunk után az enyészeté lesz, a lélek azonban nem: „Szép *alakja* por között fogy, Por között a’ sírüregben” (MTSz.: Vörösmarty 1826); „A lélek nem hal meg, de megboldogul, akit idelent megégetnek, az csak a *porhüvely*” (Jókai CD 1903).

4. Mind az obi-ugorok, mind a magyarok ősi hitvilágában az ember szellemi képességeit és szellemi erejét megjelenítő árnyéklélek¹⁵ önálló, a testtől független létre is képes. Csak teljes öntudatnál tartózkodik az emberben, a kábulat, eszméletvesztés, nagy ijedtség a lélek időleges távollétével függ össze. Az álmódó lelke is saját magától messze vándorolhat. A sámán lelke a révülés segítségével a testből kilépve¹⁶ szerzi tudományát, mely álmok vagy látomások során keletkezett emlékezeti vagy képzeleti képeken alapul (Pais 1975: 188; Vértes 1990: 115). Ennek alapján az *alak* ‘látomás, álmokép, ábrándkép’¹⁷ jelentéseit sem kell élesen különválasztanunk, mert a régiek e jelenségeket közös eredetűnek tartották. Megfigyelhetjük, hogy a *kép* ebben a jelentésben is az *alak* szinonimája: „Fényes *alak!* Szép *kép!* hogy én még – haj! kínja szívemnek – nem láttalak! *Kép*, mely létedet lelkemnek szűk lakhelyéből hozod, jövel, jövel, kebelemnek add tüzed – mit kínozol?” (MTSz.: Katona 1815 k.) „a Boldogságos

¹² Vö. *ruha, mez* ‘vminek a (hamis) megjelenési formája, látszata’ (ÉrtSz.).

¹³ Meg kell említeni, hogy a *szín* első szöveges adata 1195 k. ‘arc | közvetlen jelenlét’ jelentésben szerepel (TESz. *szín*²).

¹⁴ „nulli sua *forma* manebat” (Ovidius Met. I. 17.).

¹⁵ Vö. *árny, árnyék* (irod) ‘szellem, kísértet’ (ÉrtSz.).

¹⁶ Vö. ógör. *ἔκστασις* ‘álláshelyéből eltávozás; magánkívülről, elragadtatás’ (Soltész – Szinyei).

¹⁷ Vö. lat. *imago* ‘oly kép, mely gondolatban vagy képzelődésben áll elő, vagy valami természet felletti oknál fogva villan meg a szem előtt, álmokép, elholtak árnya’ (Finály).

Szűznek égi *Alakja földi képbe*’ megjelent” (NSz.: Beöthy 1881); „nekik a’ leglelkettelebb, elcsavartabb, homályosabb és nehezebb irományok a’ legkedvesebbek, csak merész *kép-alakokat* és sok tarka ábrándozást vezessenek eleibe lelkeiknek” (MTSz.: Edvi 1825). Meg kell említeni, hogy a *tündér* szó is megjelenik ebben a fogalomkörben, nemcsak jelzőként, ‘tünékeny’ jelentésben, hanem főnévként, ‘ábrándkép’ jelentésben: „csalódom e, ’s *tündér alak* játszik szemem’ sugárral?” (MTSz.: Vörösmarty 1824); „Ész’*tündér*; az észben lebegdétselfő képzett *báb*, képzelődés; Phantasma” (NSz.: Takáts 1795 k.).

4.1. A halál bekövetkeztével az árnyéklélek újra, immár végleg elhagyja a testet, ám egy ideig láthatatlanul vagy látható formában – mint szellem, kísértet – felkeresi egykori otthonát. Az *alaknak* ezt a jelentését napjainkig adathatjuk: „Larva, Áll-ortza, *hallottas* [!] *helyeken bujdosó lélek, alak*” (NSz.: Wagner 1750); „Szellem jó. Hamlet. [...] Mennybéli őrzők! lengjete körül / Védszárnyatokkal. Mit kívánsz, kegyes *alak*?” (NSz.: Arany J. ford. 1867); „Egy este beszélgettek, mert gyakran szoktak lidércekről beszélni, halottakról, a szellemek visszatéréről. A Móki, valamikor rendes ember, nagyon jó muzsikus volt, és apám mondta, hogy ő látta megjelenni azt az *alakov*” (MTSz.: Gécz 1982).

A meghaltak lelkeinek hatalmat tulajdonítottak, ezért a halottnak a földi életben osztályrészül jutott javakat a sírban is biztosították: úgy tartották, hogy a halottnak a másik világban ételre, itálra és ruhára van szükségük. A halott bosszút tud állni¹⁸ hozzátartozóin, ha azok nem tettek kellő módon eleget a rituális előírásoknak (Vértes 1990: 122). Ezt tanúsítja a magyar *íz* szó, mely szólásokban, illetve betegségnévként¹⁹ maradt fenn (Dömötör 1981: 35): „Egyen meg az *íz*! Hogy az *íz* rágja meg!” (ÉrtSz. *íz*³). Az eredetileg ‘árnyék’ jelentésű szó feltehetően már a finnugor korban ‘árnylélek’ jelentést vett fel, majd ‘<halál utáni> ijesztő szellem’ > ‘betegséget okozó szellem’ > jelentésváltozással jöhetett létre az *íz* ‘betegség’ jelentése (TESz. *íz*³).

5. Az élők nem mindig félnek halottaiktól, sőt, néha még örülnek is az elhunyt látogatásának (Dömötör 1981: 90). Az osztyákok elhunyt családtagjaiknak testük helyettesítésére halotti bábót²⁰ készítenek fából, rongyból, kendőből, nyírkéregből vagy szörméből. A halotti bábok szerepe a test elporladásáig tart, mert a szellem addig jár haza. Az elhunyt ruháiba öltöztetik, étkezéskor ételt tesznek eléje, este levetkőztetik és becézetve lefektetik (Vértes 1990: 137). Úgy bánnak vele, mint az édesanya a kisgyermekével,²¹ illetve a kislány a játék babájával.

Más népek hiedelemvilágában is megtaláljuk azt a motívumot, hogy a halott lelke egy bábuba költözik. Az osztyékok bábú formájában „leültetik a halottat”, és enni-valót szolgálnak fel neki (Dumézil 1986: 413). Az orosz tündérmesében Világszép Vasziliszka haldokló édesanyjától egy bábút kap, amelybe halála után a lelke költözik

¹⁸ Vö. lat. *larva* ‘meghalt ember nyugtalanító és háborgató szelleme’ (Finály), ezzel szemben *Lares*, *Manes*: az elhunytak jó szellemének a neve, a kik haláluk után is gondot viselnek utódaikra (ÓkoriLex. *Alvilág; Lares; Manes*).

¹⁹ ‘rák’; ‘<a szájnak vmilyen megbetegedése>’; ‘<fogbetegség>’; ‘<juhbetegség>’ (ÚMTsz. 2. *íz*³).

²⁰ Vö. osztyák *lunk* ‘az elköltözött lelke; bálvány’ (Vértes 1990: 51; 116); obdorszki osztyák *iször* ‘árnyékkép, kísértet, felnőtt emberről halála után készített bábú’ (TESz. *íz*³).

²¹ A halotti bábok bepólyált csecsemőre emlékeztetnek (Vértes 1990: 3, 5. színes kép). Vö. *alak* (időszalag 2c.) ‘kisbaba, (kis)gyerek’: „[feleségem] karján és emlőjin most ismét egy gyönyörű kis *alakov* látok függeni (NSz.: Kazinczy 1808).

(Kámán 1972: 47). Ha megeteti a bábút, az tanácsot ad neki, és minden munkát elvégez helyette:²² „[Василиса] поставила перед куклою приготовленный ужин и сказала: »На, куколка, покушай да моего горя послушай!«” ([Vasziliszsa] letette a bábú elé az elkészített vacsorát és azt mondta: „Nesze, egyél, bábú, és hallgasd meg a bánatomat!”²³) (Kámán 1972: 189).

A halottnak étellel-itallal való ellátása, megvendégelése halotti torrá, illetve a halott emlékére rendezett lakomává szelídült. A halotti torra az elhunytat meghívták, ugyanúgy terítettek neki, mint a vendégeknek, tányérjába ételt tettek, poharába bort töltöttek (Paládi Kovács 1988–2001:IV/564). Az 1950-es években egy dunántúli faluban az elhunytat asztalhoz ültették, és a szájába ételt töltöttek, mintha élő lenne (Dömötör 1981: 221). Több európai népnél szokás, hogy karácsonykor megterítve hagyják az asztalt, bár magyar nyelvterületen nem tudnak biztos választ adni arra, hogy az elhunyt családtagjaikat várják-e vendégül, vagy az „angyalokat” (Dömötör 1981: 219).

5.1. Az *alak* szó első adata az 1405 körüli Schlägli szójegyzékben szereplő „*pupa: alak*”, amit a TESz. ‘baba | Puppe’, ill. ‘bábú | Docke’ jelentéssel adatom. Ma már nehéz arról képet alkotnunk, hogy milyen lehetett a nyelvemlékünkben említett *alak*, de figyelemre méltó, hogy a mulattatás szavainak környezetében helyezkedik el (SchlSzj.). Így lehet, hogy valamilyen bábfélre vonatkozott. 14 éves lányom megállapítása szerint az osztjások védőszellemeinek bálványai²⁴ teljesen olyanok, mint az általa készített fakanálbábok. Erősen emlékeztetnek a falusi gyerekek egykori rongybabáira is, melyet a kislányok vagy maguk készítettek, vagy édesanyjuk, nagyanyjuk a számukra, úgy, hogy kereszt alakú favázra rongyot erősítettek, törzsére rongyot csavartak, a feje fehér rongyból készült, és szépen felöltöztették (NéprajziLex. *baba*). Az *alak* szónak a régi ‘játék baba’ jelentése a nagyszótári korpuszból már nem adatom. Az 1638-as, Pázmánytól származó idézet is valószínűleg ezért nyomatékosítja a *báb*²⁵ szóval az elhalványuló jelentést: „Olyanok vagyunk, mint az esztelen gyermekecskék. Ezek holmi *bábon* és *alakon* kapnak” (NySz.).

Az ÚMTsz. *baba* szócikke alapján egy ‘rongyba betekert, fából, szalmából készült, valamilyen „babonás” célra használt emberforma bábú’-ra gondolhatunk (ÚMTsz. 1. *baba*). Kolozsvár város 1582-es törvénykezési jegyzőkönyvében is együtt említik a *báb* és az *alak* szavakat egy hasonló technikával valamely farsangi rítus céljára készült báburól szóló leírásban: „Lattuk az *Babot* hog eg kereztt modra chinalt karora eoelteoztettek vala, egi foztan [= ujjatlan köntösféle] vala raita [...] ez Rengeo Annanal penig semmy egieb Ne(m) vala egy *Babnal*, *Alaknal*” (SzT. *báb*).

5.2. Sokszor a halottak szellemei helyhez kötött védőszellemmé válnak, ha a halott köztiszteletben álló személy, például sámán volt, halotti bábujából pedig bálvány lesz (Vértes 1990: 51). Solymossy Sándor közli Noszilov leírását, miszerint a bálvány farudakra épített bálványházikóban állt, maga a bálvány „egy durván faragott fabáb, melyen az orrot egy kiálló faág, a szemeket ólomserétek jelezték; keze két hozzáillesztett botocska, lába hiányzott, az *alak* fatuskón ült”. Maga a báb faváza a fejen kívül nem látható, vastagon prémeckebe burkolják, erre húzzák a ruháját. A fej elülső része

²² Sírmellékletként a bábú az elhunytat helyettesíti, illetve szolgálja (usebti) (Hoppál et al. 1990/1994: *báb*).

²³ A zárójelben megadott magyar jelentés saját fordításom.

²⁴ Vértes 1990: 2., 6., 7., színes kép.

²⁵ Az *alak* és a *báb* szónak párhuzamos a jelentésfejlődése (Varga 2005: 65).

kezdetleges faragású merev arcot mutat, legtöbbször fémlappal van fedve: mivel állatáldozatok alkalmával a bálvány arcát, száját vérrel és zsírral kenték be, ez védte meg a korhadástól. A kiálló hegyes orrot külön illesztik hozzá, mint a vogul színjátszáshoz szükséges álarcokon látható (Solymossy 1927: 230).

Eredetileg ilyen fából faragott bálvány²⁶ lehetett a vasorrú bába elődje is. A „vasorrú” jelző a báb kiemelkedő orrú **faarcát** a korhadástól védő, **álarcként borító fémlapra** utal. Bár a *vasorrú bába* a mai nyelvhasználatban szinte azonos a ‘boszorkány’ fogalmával, valószínűleg az anyai ős nagyfokú tiszteletéből eredeztethető (Paládi Kovács 1988–2001: V/92). Ezt a feltevést igazolhatja az orosz *каменные бабы* ‘древние каменные истуканы (ösi kőbálványok²⁷)’ (SzSzRLJa *баба*) szókapcsolat, mely valószínűleg egy ‘женщина (asszony)’ > ‘бревно, чурбан (szálfa, fatuskó)’ > ‘каменное изваяние (kőszobor)’ jelentésképződés eredménye (vö. ESzRJa *баба*¹; *баба*²; *баба*³). Az ismert népmesei fordulat is ezt támaszthatja alá: „A mesehős vándorútja során erdei házikóhoz érkezik, s ebben boszorkányszerű öregasszonyra talál. Így köszönti: – Jó napot (vagy jó estét), öreganyám. Mire az öregasszony így válaszol: *Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál*, különben felfaltalak volna! A köszöntés következtében nemhogy bántaná a hőst, hanem megvendégeli, szállást ad neki, sőt úti célja elérésében is segítségére van.” (NéprajziLex. *Szerencséd, (Köszönd), hogy (öreg)anyádnak szólítottál!*). A XIV. század végétől utazók adtak hírt Jugria legendás bálványáról, az Arany-Asszonyról, ami valószínűleg a szülésnél segítő Kaltes-Asszonnal azonos (Vértes 1990: 13). Jenkinson (1562) térképének²⁸ latin nyelvű felirata tanúsítja, hogy mindig teljesült, amit a bálvány jóslott. Novickij ismertetése alapján, ha valaki jóvendölést akar (rendszerint a halászat és vadászat ügyében), az osztják sámánt **az áldozat bemutatása után** egy házikóban megköltözve hagyják, és így **kap tanácsot** az istenségtől (Pais 1975: 110).

6. A legősibb koroktól ismert a halotti maszk alkalmazása. Elképzelhető, hogy az arcvonások megőrzésére szolgált (PallasLex. *álarc*). A honfoglaló magyarok is használtak bőrből készült temetési álarcokat, a szem és a száj helyén négyszögletes ezüstlemezekkel. Hasonló halotti álarcokat az obi-ugorok szinte napjainkig használtak (NéprajziLex. *álarc*).

6.1. A római előkelők átriumában kis szekrényekben elhelyezve álltak az ősök képmásai, az *imagines maiorum*, amelyek tulajdonképpen a halott arcáról vett gipszleNyomat alapján viaszból készített és megfestett mellképek, illetve álarcok voltak. Ha a család valamely tagja meghalt, az álarcokat rendszerint színészek vették magukra,²⁹ és a halott ősöket megjelenítve, jellemző gesztusaikat utánözva vitték a temetési menetben. Őelőttük haladt a friss halottat képviselő személy. Maga az elhunyt magas gyászpadon kissé feltámasztva fedetlenül feküdt. A temetésnek dramatizált jellege volt (ÓkoriLex. *temetkezés*).

A mari szokás szerint a halottat ünnepélyesen meghívják a torra vagy az emléklakomára, és az egyik rokon az elhunyt ruhájában jelenik meg, és vesz részt a táncban. A

²⁶ A *kapubálvány*, *fakép*, azaz *kapufélfa* hajdan emberforma alakú volt, a szó szoros értelmében vett bálvány, ugyanis a házat és a háznépet őrző szellemeket ábrázolták (O. Nagy 1988: 154).

²⁷ A zárójelben megadott magyar jelentés saját fordításom.

²⁸ „Idolum hoc sacerdos consultit, [...] certa consulentib[us] dat responsa, certique euentus consequuntur” (<http://www.orteliusmaps.com/book/ort162.html>).

²⁹ *imaginem fert ~ alicuius personam fert / gerit/ induit* ‘vkit képvisel, vkinek a szerepét játssza’ (Györkösy).

halott megszemélyesítésére találunk példát a magyarság körében is. A halotti torban járt rituális tánc alkalmával Karcagon 1930 táján a halottat megszemélyesítő, földön fekvő férfit táncolták körül lassú csárdásra emlékeztető lépésekkel a torban jelenlevő idősebb férfiak bárányszőrp sapkájuk mellé tűzött, égő gyertyával (Paládi Kovács 1988–2001: VI/274). A halottal való táncolás motívuma az ún. halottas játékokban, a temetést parodizáló *alakoskodásban* is megtalálható, és halotti toron kívül lakodalomban és farsangkor is előadhatták.

6.2. A néprajzban *alakoskodás* néven ismeretes dramatikus játékok szokásos időszaka a tél, „a téli napfordulatot életfordulatnak is érezték” (Pais 1949: 14). A lakodalom és a halotti tor az egyik állapotból a másikba való átlépés közösségi ünnepe, ezért mutatnak hasonlóságot a farsangi szokásokkal. *Alakoskodás* alkalmával az *alakovok* az egész fejét eltakaró álarcot vesznek magukra. Céljuk azonban nem valaminek a leplezése, hanem az ősök szellemének megidézése, a velük való azonosulás. Az ugorok a vadászaton elejtett medve tiszteletére és lelkének kiengesztelésére színjátékot adtak elő: az ülő helyzetben megtámasztott medvének fémorrú álarcban kellett ezt „végignéznie”. Az állat ilyenkor tulajdonképpen bálványként szerepelt (Solymossy 1927: 231). Alakoskodó népszokásaink pogány rítusok maradványai, és nagyon is valódi, a közösség számára elevenen létező dolgot jelenítenek meg. A bálvány, a maszk, a tánc és a dramatikus játék szerepe azonos. A maszkok mögött az össze, istenné vált halottak rejtőznek.³⁰ Az ünnepeken az „istenek” jelennek meg bennük vagy általuk (Zolnay 1983: 288).

7. Elemzésemben az ‘álarc’ jelentésből kiindulva sikerült megtalálni a kapcsolatot az *alak* régi, ‘baba, bábu’ jelentésével. A többi régi jelentés között feltárt összefüggéseket a megjelenés alatti „Alak, báb, baba” című dolgozatomban közöltem (Varga 2005: 65–69).

A néprajzi és művelődéstörténeti adatok alapján feltételezhető, hogy *alak* szavunk az ősi pogány vallási szókészlet eleme volt. Itt kell megemlítenünk, hogy Pais Dezső szerint a *szemfényvesztő* szót a magyar ősvallás szókincsébe tartozik, amelyet „sámánjainkra: *regös*-einkre, *táltos*-ainkra, *tündér*-einkre alkalmazhattak, minthogy az alakváltozás, teljes eltűnés képességét tulajdonították nekik (Pais 1975: 212). Lehetséges, hogy az ősi magyar mulattatóknak közük volt a sámánkodáshoz is (Pais 1953: 14). A régi idők sámánjai rejtett és eljövendő dolgok *tudói*³¹ voltak, idővel azonban „varázslókká” alacsonyodtak. Az obi-ugorok sámánjainak erő- és bűvészműveiről, szemfényvesztéseiről, önmaguk megkötözéséről³² és gyors kiszabadulásukról már a XVI. századtól maradtak feljegyzések (Vértes 1990: 202). Ez vezethetett az *alak* eredeti motiváltságának elhalványulásához, jelentésében felerősödött a ‘megtévesztés, tettetés’ jelentésmozzanat, és a szó az *ál* szócsaládjába került át.

A régi jelentések a XIX. század közepére annyira eltűntek, hogy Petőfi életművéből már teljesen hiányoznak.³³ Valószínű, hogy a *szín*, a *kép* és a *személy* szavak jelentésváltozása is befolyásolhatta az *alak* jelentésfejlődését. Ezt a feltételezést a fenti szavaknak a TESz. által dokumentált, részben régi jelentéseinek, nevezetesen a ‘forma, külső’, ‘arc’,

³⁰ Vö. *kép*, *személy* ‘képviselő, helyettes’ (TESz. *kép*, *személy*).

³¹ Vö. or. *ведьма*, ang. *witch* ‘boszorkány’ < ie. **u(e)di*- ‘lát, tud’ (Pokorny)

³² Zujev leírása szerint a sámán jósláskor összekötözi magát, majd a földre terül és félrebeszél (Pais 1975: 111).

³³ Vö. PSz.

‘kép(más)’, illetve ‘látszat’ jelentések párhuzamára alapozom. Az összefüggések feltárása rendszerszerű elemzést igényel, amely jelen dolgozat kereteit meghaladja.

FORRÁSOK

- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862: *A magyar nyelv szótára* **1**, Emich Gusztáv, Pest.
- ÉKsz.² = Pustvai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László főszerk. 1959: *A magyar nyelv értelmező szótára* **1–7**, Budapest, Akadémiai.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1930: *Magyar etimológiai szótár*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- ESzRJ. = Šanskij, N. M. red. 1965: *Ėtimologičeskij slovar' russkogo jazyka* **1**, Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* **1**, Budapest, Akadémiai.
- Finály Henrik 1884: *A latin nyelv szótára*, Budapest, Franklin-Társulat.
- Györkösy Alajos főszerk. 1956: *Latin–magyar szótár*, Budapest, Akadémiai.
- Hoppál et al. = Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György 1990/1994: *Jelképtár*, Budapest, Helikon.
- Jókai CD = *Jókai összes művei (CD-Rom)*, Arcanum Adatbázis Kft., Unikornis.
- MTSz. = *Magyar történelmi szövegtár*, [<http://abit.nytud.hu/hhc3/>]
- NSz. = Az Akadémiai nagyszótár archivális cédulaanyaga (az MTA Nyelvtudományi Intézetében)
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890: *Magyar nyelvtörténelmi szótár a legrégebb nyelvmélekektől a nyelvújításig* **I**, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Ovidius = *Szemelvények Ovidius műveiből* (Auctores Latini **V**), Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona (CD-ROM)*, Avignonet Kft.
- PSz. = Gáldi László szerk. 1973: *Petőfi Sándor életművének szókészlete* **I**, Budapest, Akadémiai.
- Pokorny, Julius 1959: *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bonn, Francke.
- SchlSzj. = Szamota István 1894: *A schlagli magyar szójegyzék. A XV. század első nyelvéből*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Soltész Ferenc–Szinyei Endre 1875: *Görög–magyar szótár*, 2. újonnan átdolgozott és bővített kiadás, Sárospatak, [reprint: Tudománytár 1984], Könyvértékesítő Vállalat, Budapest.
- SzSzRLJa. = *Slovar' sovremennogo russkogo jazyka (v 17-i tomah)* 1948: Černyšev, V. I. glav. red.: **1**, 1956: Babkin, A. M. glav. red.: **5**, Moskva, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- SzT. = Szabó T. Attila szerk. 1975: *Erdélyi magyar szótörténelmi tár* **I**, Bukarest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára* **1–3**, Budapest, Akadémiai.

- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk.: *Új magyar tájszótár* **1**, 1979; **2**, 1988; Budapest, Akadémiai.
- Verstár = *Verstár '98 – a magyar líra klasszikusai (CD-ROM)*, Arcanum Adatbázis Kft. 2001.

HIVATKOZÁSOK

- Dömötör Tekla 1981: *A magyar nép hiedelemvilága*, Budapest, Corvina.
- Kámán Erzsébet 1972: *Orosz népköltészet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- NéprajziLex. = *Magyar néprajzi lexikon (CD-ROM)*, Arcanum Adatbázis Kft. 2004.
- O. Nagy Gábor 1988: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*, 4. kiadás, Bratislava, Madách.
- Pais Dezső 1949: Reg. A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **75**.
- Pais Dezső 1953: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **81**.
- Pais Dezső 1974: Ál, álnok, alak (A régi magyar mulattatás kifejezőképességéhez és történetéhez), *Magyar Nyelv* **70**, 257–69; 396–406.
- Pais Dezső 1975: *A magyar ősvallás nyelvi emlékei*, Budapest, Akadémiai.
- Paládi-Kovács Attila szerk. 1988–2001: *Magyar néprajz I–VII*, Budapest, Akadémiai.
- Solymossy Sándor 1927: A „vasorrú bába” és mitikus rokonai, *Ethnographia* **38**, 219–235.
- Székely György 2000: A vásári színjátszás kezdetei hazánkban, in Demeter Júlia szerk.: *A magyar színház születése*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 15–22.
- Varga Éva Katalin 2005: Alak, báb, baba, in Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 59–64.
- Vértés Edit 1990: *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Zolnay Vilmos 1983: *A művészetek eredete. Pokoljárás*, 2. bővített kiadás, Budapest, Magvető.